

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ГЕОГРАФІЇ

ЛІСОВСЬКИЙ СЕРГІЙ АНТОНОВИЧ

УДК У04 (477)

**ЕКОНОМІКО-ГЕОГРАФІЧНІ ЗАСАДИ ЗБАЛАНСОВАНОГО
РОЗВИТКУ УКРАЇНИ**

Спеціальність: 11.00.02 – економічна та соціальна географія

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня доктора
географічних наук

Київ – 2004

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Інституті географії НАН України

Науковий консультант:

доктор географічних наук, професор,
член-кореспондент НАН України
Руденко Леонід Григорович,
Інститут географії НАН України,
директор

Офіційні опоненти:

доктор географічних наук, професор,
Топчієв Олександр Григорович,
Одеський національний університет імені
І.І.Мечнікова, завідувач кафедри
економічної та соціальної географії

доктор географічних наук, професор,
Яценко Борис Павлович,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка, завідувач
кафедри країнознавства та туризму

доктор географічних наук, професор,
Нудельман Володимир Ілліч,
Київський національний університет
будівництва і архітектури, професор
кафедри міського будівництва

Провідна установа:

Харківський національний університет
імені В.Н.Каразіна, географічний
факультет, Міністерство освіти і науки
України, м. Харків

Захист дисертації відбудеться “ 9 “ липня 2004 року о 10⁰⁰ год. на засіданні спеціалізованої ради Д 26.163.01 по захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора наук в Інституті географії НАН України за адресою: 01034, м. Київ - 34, вул. Володимирська, 44.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту географії НАН України за адресою: 01034, м. Київ - 34, вул. Володимирська, 44.

Автореферат розісланий “ “ червня 2004 року.

Вчений секретар

**спеціалізованої вченої ради,
кандидат географічних наук**

Підгрушний Г.П.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Питання взаємодії суспільства з природою на межі другого і третього тисячоліть вийшли на чільне місце в переліку проблем, без вирішення яких неможливі подальше існування та розвиток життя на Землі. Глобальна екологічна криза, що охопила практично всі регіони земної кулі, поставила на порядок денний питання про кардинальні зміни в організації взаємовідносин суспільства з природою як частини і цілого. Вперше людство усвідомило необхідність зміни підходів до освоєння і використання природних ресурсів, потребу врахування довготривалих наслідків свого втручання в хід природних процесів, узгоджених і скоординованих дій щодо регулювання масштабів антропогенного впливу на планетарному рівні.

В 1992 р. в Ріо-де-Жанейро на конференції ООН з питань навколишнього середовища і розвитку було ухвалено низку документів, в котрих зафіксовані принципові положення щодо нової парадигми розвитку людства в майбутньому, що отримала визначення збалансованого (сталого) розвитку (від англ. “sustainable development”).

В основу концепції збалансованого розвитку (ЗР) було покладене визнання тісного взаємозв'язку екологічних, економічних і соціальних проблем розвитку людства та розуміння того, що забезпечення довготривалого розвитку людства й збереження життя на нашій планеті можливе тільки на комплексній основі, на базі врахування балансу інтересів розвитку природи і суспільства. Перехід до ЗР було визначено завданням для всього людства на ХХІ століття.

Питання збалансованого розвитку є об'єктом широких, комплексних міждисциплінарних наукових досліджень, котрі здійснюються на засадах міжнародної координації вченими різних спеціальностей окремих країн. Серед перших досліджень можна назвати роботи Римського клубу. В Сполучених Штатах Америки дослідження з тих чи інших аспектів ЗР здійснюють Міжнародний інститут світових ресурсів та Інститут світового спостереження. Дослідження з цієї проблематики здійснюються на замовлення Світового Банку. В Європі можна згадати Міжнародний інститут системних досліджень, Європейське Агентство з навколишнього природного середовища.

В країнах СНД питанням збалансованого розвитку присвятили роботи такі дослідники, як Бабаєв А.Г., Будагов Б.А., Баландін Р.К., Бондарєв Л.Г., Бочкарьова Т.В., Глазовський М.Ф., Горшков С.П., Данилов-Данильян В.І., Кондратьєв К.Я., Константинова Т.С., Котляков В.М., Коптюг В.А., Логінов В.Ф., Лосєв К.С., Мамедов Р.М., Моїсєєв М.М., Неїдзе В.Е., Пісарєв В.Д., Пчелінцев О.С., Сагатєлян А.К., Сдасюк Г.В., Серебряний Л.Р., Скопін А.Ю., Соколов В.Є., Соколов В.І., Стрелецький В.Н., Таташидзе З.К., Яновський Р.Г. та інші.

В Україні над питаннями збалансованого розвитку працювала і працює значна кількість вчених, зокрема: Багров М.В., Буркінський Б.В., Волошин В.В., Волощук В.М., Герасимчук З.В., Голіков А.П., Голубець М.А., Горленко І.О., Гродзинський М.Д., Данилишин Б.М., Долішній М.І., Дорогунцов С.І., Доценко

А.І., Євдокимов А.В., Коваль Я.В., Коржнев М.М., Кравців В.С., Кухар В.П., Лукінов І.І., Міщенко В.С., Новоторов О.С., Нудельман В.І., Олещенко В.І., Олійник Я.Б., Осауленко О. Г., Паламарчук М.М., Пашенко В.М., Пирожков С.І., Ральчук О.М., Руденко Л.Г., Рутинський М.Й., Топчієв О.Г., Хомра О.У., Шапар А.Г., Шевчук В.Я., Шеляг-Сосонко Ю.Р., Шищенко П.Г., Яценко Б.П. та інші (у цьому переліку, як і в попередньому, згадані насамперед географи й економісти).

В їх наукових працях здійснений широкий спектр розробок, - як стосовно проблематики збалансованого розвитку України та її регіонів, так і стосовно загальнотеоретичних проблем переходу людства до ЗР. Зауважимо, зокрема, що роботи стосовно проблем збалансованого розвитку (І.О. Горленко та ін.) і проблем регіонального природокористування (О.М. Маринич, М.М. Паламарчук та ін.) публікувались ще до Ріо - 92.

Однак, складність і багатогранність, міждисциплінарний характер проблем збалансованого розвитку, зумовлює потребу в подальших наукових розробленнях питань, що стосуються теоретичних і практичних аспектів реалізації концепції ЗР. Вважаємо за можливе зазначити, що саме географія, яка здавна опрацьовує природничі і суспільні напрямки розвитку території, об'єктивно є стрижнем, котрий інтегрує весь комплекс вказаних розробок.

Зокрема, суспільно-географічні дослідження мають забезпечити наукове обґрунтування переходу країни до збалансованого розвитку за рахунок вдосконалення територіальної і галузевої структури виробництва, зменшення негативного антропогенного впливу на навколишнє природне середовище, розроблення виважених підходів до освоєння і використання природно-ресурсного потенціалу країни. Важливим є також досягнення відповідності між рівнем антропогенного впливу на навколишнє природне середовище і можливостями компонентів природи витримувати зазначений тиск та зберігати здатність до самовідновлення.

Особливої уваги потребують питання, пов'язані з проблемами інтеграції нашої країни до системи світового господарства в контексті забезпечення переходу до збалансованого розвитку. Необхідне здійснення суспільно-географічних досліджень, що стосуються узгодження і синхронізації переходу до ЗР на глобальному, регіональних та локальних рівнях, вивчення можливостей окремих країн щодо формування і практичної реалізації власної політики збалансованого розвитку та впливу на неї зовнішніх факторів економічного, політичного, ресурсного порядку. Вищезазначеними причинами і був зумовлений вибір теми дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації безпосередньо пов'язана з плановими науковими дослідженнями, що здійснювались і проводяться в Інституті географії НАН України, зокрема з теми "Економіко-географічні та екологічні засади раціоналізації землекористування в умовах реформування економіки України" (номер державної реєстрації 0199V000033), що була виконана в 1996-1998 рр. під науковим керівництвом автора; а також теми "Економіко-географічні засади екологічної безпеки України" (номер державної реєстрації 0199V000480), котра розроблялась в

1999-2001 рр. під науковим керівництвом дисертанта; теми “Екологічні пріоритети у реалізації засад регіональної політики України (на прикладі Київського Придніпров’я)” (номер державної реєстрації 0102V000268); теми “Конструктивно-географічні напрямки регіонального природокористування у зв’язку із розвитком мінерально-сировинної бази України” (номер державної реєстрації 0102V002736).

Мета і задачі роботи. Метою дослідження є розробка теоретико-методологічних основ забезпечення збалансованого розвитку України; вивчення факторів економіко-географічного порядку, котрі формують територіально-галузеві особливості та технологічний рівень господарства України, визначають характер антропогенного впливу на стан і якість компонентів навколишнього природного середовища та його наслідки для природи, суспільства і людини; опрацювання теоретико-методичних основ збалансованого розвитку регіонів України; визначення можливостей переходу країни до ЗР.

До головних завдань дослідження було включено:

1. Опрацювання теоретико-методологічних положень і принципів збалансованого розвитку України та її регіонів.
2. Розроблення, з урахуванням уже існуючих робіт, теоретико-методичних основ та методики економіко-географічного дослідження проблем забезпечення збалансованого розвитку України.
3. Виявлення і вивчення основних міжнародних чинників, що впливають на забезпечення збалансованого розвитку України.
4. Дослідження внутрішніх аспектів забезпечення ЗР України.
5. Вивчення просторових особливостей розміщення населення і господарства України, сучасного стану використання природних ресурсів і природних умов. Дослідження особливостей антропогенного впливу на стан і якість компонентів навколишнього природного середовища.
6. Вивчення сучасного стану і можливостей забезпечення екологічної безпеки держави.
7. Визначення можливостей і передумов та обґрунтування рекомендацій щодо переходу країни до збалансованого розвитку.

У своєму дослідженні ми виходили з того, що проблеми забезпечення збалансованого розвитку належать до числа глобальних. Їх вирішення значною мірою можливе за умови розв’язання фундаментальних суперечностей у взаємовідносинах суспільства і природи на планетарному рівні. Тому до завдань роботи було включено також вивчення економіко-географічних передумов досягнення збалансованого розвитку України як складового елемента світового співтовариства.

Об’єктом дослідження є суспільно-територіальний комплекс України як складовий компонент у системі “суспільство-природа” в межах її території у процесі його розвитку та взаємодії з природою.

Предмет дослідження – теоретико-методологічні і практичні аспекти забезпечення збалансованого економічного, соціального і екологічного розвитку України та її регіонів.

Методи дослідження. Теоретико-методологічні положення та принципи, що опрацьовані автором, враховують розробки вітчизняних та зарубіжних учених, котрі займалися вивченням проблем ЗР. Дисертаційне дослідження проводилось із застосуванням діалектичного підходу до дослідження життєдіяльності людини в природі, вивчення взаємозв'язків у системі "суспільство-природа" на різних рівнях взаємодії її елементів, котрі в сукупності визначають передумови і можливості глобального переходу людства до моделі ЗР та переходу до нього окремих країн, в тому числі – України. Методика дослідження базується на просторовому та системному аналізі. В ході виконання роботи застосовувались методи: абстрактно-логічний, порівняльно-описовий, історичний, економіко-статистичний, картографічний, математичний, районування та інші.

При написанні дисертації використано міжнародні нормативно-правові акти, що регулюють міждержавні відносини в сфері навколишнього середовища і розвитку. Нормативно-правовою базою роботи є Конституція України, інші законодавчі акти, прийняті Верховною Радою України, Укази Президента України, Постанови Кабінету Міністрів України.

Інформаційно-статистичною основою дослідження є матеріали статистичних збірників ООН, інших міжнародних організацій і установ, котрі вивчають проблематику ЗР; дані Держкомстату України, міністерств і відомств, науково-дослідних закладів України.

Наукова новизна одержаних результатів:

1. Автором на основі узагальнення існуючих розробок з проблематики збалансованого розвитку опрацьовано теоретико-методичні засади ЗР регіонів різних ієрархічних рівнів, розроблено методику економіко-географічного дослідження проблем переходу до збалансованого розвитку окремої країни.
2. Вперше запропоновано багаторівневу (від глобального - до локального) систему комплексних досліджень проблем ЗР.
3. Розроблено систему показників, які характеризують економіко-географічні аспекти стану екологічної безпеки в межах окремих регіонів України як важливої характеристики з точки зору переходу країни та її регіонів до збалансованого розвитку. Запропоновано інтегральний показник екологічної безпеки. На базі цього проведено порівняльний аналіз і типізацію регіонів України у відповідності з економіко-географічними характеристиками стану екологічної безпеки в межах їх територій.
4. Вперше досліджено зовнішні та внутрішні фактори, що визначають передумови і можливості збалансованого розвитку України та її регіонів.
5. Розроблено, з урахуванням вже існуючих напрацювань, систему індикаторів, що характеризують окремі аспекти ЗР.
6. Розроблено інтегральний показник збалансованості розвитку. На основі його використання досліджено сучасні рівні збалансованості розвитку країн та територій світу і України як складової світового співтовариства.

7. Досліджено регіональні відмінності у рівнях збалансованості розвитку в межах території України. Розроблено рекомендації щодо системи заходів, здійснення яких необхідне для забезпечення переходу країни до збалансованого розвитку.

Практичне значення і реалізація результатів роботи. Значна частина положень, рекомендацій і висновків дисертаційного дослідження увійшла до заключних звітів з фундаментальних і прикладних досліджень, що виконувались протягом 1992-2001 рр.

Положення, висновки і рекомендації дисертаційного дослідження включені до заключного звіту за темою “Економіко-географічні засади екологічної безпеки України” та передані до Міністерства екології та природних ресурсів України, яке висловило висновок про доцільність їх використання в процесі реалізації державних та регіональних екологічних програм (Лист від 17.01.02 р. за № 267/09/1-10).

Окремі розробки та результати досліджень автора увійшли до Національної доповіді про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2000 році (Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні в 2000 році. – К.: Вид-во Раєвського, 2001. – 184 с.). Дисертант є одним із співвиконавців розділу “Екологічна безпека”.

Отримані в ході виконання роботи теоретичні та методичні положення, висновки і рекомендації можуть бути використані органами управління при розробці планів соціально-економічного розвитку країни в контексті забезпечення її переходу до моделі збалансованого розвитку та опрацювання стратегічних планів розвитку окремих регіонів держави.

Особистий внесок автора. Дисертація виконана особисто дисертантом і є результатом його самостійних розробок, здійснених протягом тривалого періоду. В ній реалізовані ідеї, теоретико-методичні напрацювання та методики економіко-географічних досліджень збалансованого розвитку України та її регіонів. Дисертантом, на основі використання даної методики, здійснене дослідження зовнішніх і внутрішніх факторів, дія яких визначає можливості ЗР України.

В роботі досліджені територіальні особливості передумов переходу до збалансованого розвитку в межах території України. Розроблена власна методика економіко-географічного дослідження стану екологічної безпеки України та її регіонів, на основі якої було здійснено дослідження і типізація регіонів країни за станом екологічної безпеки.

На основі запропонованих індексів і методики досліджено сучасні рівні збалансованості розвитку країн і територій світу, України та її регіонів. В роботі сформульовано висновки і рекомендації щодо оцінки передумов і можливостей ЗР України.

Апробація результатів дисертації. Основні положення і висновки дисертаційного дослідження доповідались і представлялись на міжнародних і внутрішньодержавних наукових конференціях, семінарах та інших наукових заходах, публікувались у матеріалах їх роботи. Зокрема результати дослідження доповідалися та опубліковані у матеріалах наукових форумів, серед яких:

Міжнародний науковий семінар “Порівняння особливостей динаміки ландшафтів в сільських районах Європи” (Київ, 1991); Наукова конференція “Україна на порозі XXI століття: уроки реформ та стратегія розвитку” (Київ, 2000); II Міжнародна науково-практична конференція “Суспільно-географічні проблеми розвитку продуктивних сил України” (Київ, 2001); Семінар “Інститути та інструменти розвитку територій. На шляху до європейських принципів” (Київ, 2001); Міжнародна наукова конференція “Проблеми європейської інтеграції і транскордонної співпраці” (Луцьк, 2001); Міжнародна науково-практична конференція “Проблеми природокористування, сталого розвитку та техногенної безпеки” (Дніпропетровськ, 2001); Міжнародна науково-практична конференція “Туризм у XXI столітті: глобальні тенденції і регіональні особливості” (Київ, 2001); Міжнародна науково-практична конференція “Формування торговельних режимів у перехідних економіках в умовах глобалізації (приклад України)” (Київ, 2001); Міжнародна науково-практична конференція “Шляхи диверсифікації експорту України на світовий ринок послуг” (Київ, 2002); II Міжнародна науково-практична конференція “Географічна освіта і наука в Україні” (Київ, 2003); V Міжнародна конференція з етики і політики в сфері навколишнього природного середовища “Стилі бізнесу і збалансований розвиток” (Київ, 2003); Міжнародна науково-практична конференція “Країни і регіони на шляху до збалансованого розвитку” (Київ – Капітанівка, 2003).

Публікації. На тему дисертації автором опубліковано 37 робіт загальним обсягом 26,4 друкованих аркушів.

Структура і обсяг роботи. Дисертація складається із вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаної літератури та додатків.

Загальний обсяг дисертації 343 сторінки, 7 картосхем, 5 рисунків, 44 таблиць, 17 додатків. Список використаної літератури нараховує 408 найменувань.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЙНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Розділ I. Теоретико-методологічні основи дослідження збалансованого розвитку. Вивчення і узагальнення сучасних теоретико-методологічних праць з проблематики збалансованого розвитку дозволяє зазначити недостатню розробленість концепції ЗР загалом та її понятійно-термінологічного апарату - зокрема.

В роботі запропоновано визначення терміну “збалансований розвиток” (sustainable development) як: “збалансований економічний, соціальний та екологічний розвиток на основі сталого (в розумінні: невиснажливого, довготривалого, підтримуваного) використання ресурсів планети Земля”. На наш погляд запропоноване визначення досить точно розкриває суть проблем життєдіяльності суспільства в природі та завдань по розв’язанню суперечностей їх взаємовідносин як частини і цілого, оскільки суспільство є органічною і невід’ємною складовою частиною природи. Ці суперечності з’явилися з часу виникнення суспільства, коли людина виділилася з числа решти живих організмів, які населяють планету і стало розвиватися на основі своїх, специфічних законів розвитку.

Дане визначення, на наш погляд, виражає суть збалансованого розвитку, його безперервність, довготривалість та умови, за яких він може бути досягнутий, а саме - постійне підтримання на кожному з етапів взаєморозвитку суспільства і природи оптимальних пропорцій між ними та забезпечення невиснажливого і довготривалого використання ресурсів Природи для збереження подальшого існування і розвитку життя на Землі. Терміни “економічний” та “соціальний” відображають два найважливіші аспекти, властиві виключно суспільству, а “екологічний” - специфіку взаємовідносин суспільства з природою, їх взаємозалежність та взаємовплив.

Досягнення збалансованого розвитку вимагає здійснення глобальної системної зміни поведінки людства в природі. Докорінна відмінність переходу до моделі збалансованого розвитку від попередніх змін етапів розвитку людства полягає в тому, що його забезпечення потребує не тільки збереження існуючого на сьогодні природного потенціалу, але й забезпечення ренатуралізації природи при одночасному продовженні якісного поступального розвитку суспільства.

ЗР слід розглядати як перехід до тривалої коеволюції (синхронної взаємообумовленої зміни параметрів суспільства і біосфери, яка матиме головною метою досягнення динамічного і стійкого балансу між ними на основі суворого дотримання законів взаємодії суспільства і природи). В такому значенні перехід до збалансованого розвитку, до якісно нового стану суспільства і природи можна розглядати як практичну реалізацію ноосфери (“сферу розуму”), розроблену у працях В.І. Вернадського.

Збалансованість розвитку суспільства і рівновагу його взаємовідносин з природою визначають, зокрема, такі чинники як:

- масштаби використання людством природних ресурсів для забезпечення потреб населення і господарства, характер і напрямки практичного використання природно-ресурсного потенціалу;
- рівень природоємності виробництва і зумовлений ними ступінь антропогенного впливу на навколишнє природне середовище; особливості динаміки демографічних процесів;
- забезпеченість народонаселення основними природними ресурсами, життєво необхідними компонентами та якісними умовами навколишнього природного середовища;
- вибір та узгодження довготривалих цілей суспільного розвитку, узгодження національних інтересів окремих країн у сфері взаємовідносин з природою на основі розуміння спільної відповідальності людства за стан і якість природи Землі, збереження життя на планеті.

Проблема збалансованого (сталого) розвитку є міждисциплінарною, в її опрацюванні повинні використовуватись наукові знання багатьох фундаментальних і прикладних наук. На сьогоднішній день можна зазначити першочергову необхідність теоретико-методологічного вивчення і опрацювання тих блоків концепції ЗР, які обґрунтовують її філософські, світоглядні аспекти, а саме:

1. Вивчення природи нашої планети як основи виникнення людства, джерела ресурсів та середовища його існування.
2. Вивчення суспільства, що пов'язане з природою діалектичними зв'язками як частина і ціле, яке є, з одного боку, невід'ємною частиною природи, а з іншого – елементом у системі природних зв'язків, котрий вийшов на якісно новий рівень розвитку і розвивається за власними, відмінними від природних законами.
3. Вивчення взаємодії суспільства і природи, пізнання законів, закономірностей і механізмів цієї взаємодії як основи для здійснення коеволюційних змін у природі і суспільстві та досягнення збалансованого розвитку на планеті.

Економіко-географічне вивчення проблем збалансованого розвитку окремої країни має враховувати дві основні групи факторів, котрі визначають його можливості, а саме: зовнішні та внутрішні фактори збалансованого розвитку. У відповідності з цим можна виділити і два основні рівні вивчення зазначених проблем:

1. Наддержавний, в т.ч. підрівні:
 - 1.1. планетарний (глобальний);
 - 1.2. макрорегіональний.
2. Державний, в т.ч. підрівні:
 - 2.1. загальнодержавний;
 - 2.2. внутрішньодержавний (регіональний);
 - 2.3. локальний.

Всі рівні вивчення є ієрархічно пов'язаними між собою і розглядаються як ланки єдиної системи економіко-географічного вивчення проблем ЗР.

Україна ще донедавна не була активним суб'єктом, котрий самостійно визначав і реалізовував політику розвитку власної території та її окремих регіонів. Водночас в українській географії протягом тривалого часу проводились значна робота щодо вивчення особливостей та закономірностей просторової диференціації природного середовища, населення і господарства та їх поєднань у вигляді комплексів і систем. Ці традиції дослідження, теоретико-методологічні розробки і методичні напрацювання є потужним фундаментом, який необхідно обов'язково використовувати для подальшого розвитку суспільно-географічних досліджень з даної проблематики в сучасних умовах, при розробці наукових засад формування державної політики ЗР в Україні на різних рівнях.

Однією з важливих проблем переходу до збалансованого розвитку є створення і розробка відповідних показників, систем індикаторів, які б дозволяли досить точно і коректно аналізувати та досліджувати суть всіх процесів та взаємозв'язків, котрі в сукупності визначають параметри розвитку суспільства і його життєдіяльності в природі та ступінь “збалансованості” зазначеного розвитку.

В залежності від того, які аспекти розвитку відображають зазначені показники, їх розділяють на різні групи. Ми пропонуємо виділити групу

економіко-географічних індикаторів ЗР. Вони мають характеризувати, насамперед, територіальні аспекти розвитку суспільства і його впливу на навколишнє природне середовище та зворотного впливу антропогеннозміненої природи на можливості і територіальні особливості розвитку суспільства.

Основними принципами, яких ми намагались дотримуватися при використанні вже існуючих і розробці власних показників ЗР, були:

- відповідність індикаторів напрямкам і змісту економіко-географічних досліджень;
- доступність статистичних даних на всіх рівнях: від глобального до локального;
- репрезентативність індикаторів, що застосовуються; мінімізація їх кількості;
- відсутність дублювання одним показником інших, недопущення повторних рахунків окремих показників;
- можливість здійснення моніторингу і постійного оновлення статистичної інформації;
- можливість розробки рекомендацій щодо вдосконалення системи статистичної звітності на базі результатів, отриманих внаслідок здійснених розробок.

Формулювання узагальнюючих висновків для прийняття стратегічних рішень щодо управління розвитком вимагає розробки і застосування інтегральних показників збалансованості розвитку. В цьому напрямі здійснена значна робота. На сьогоднішній день розроблено досить багато інтегральних індикаторів, котрі характеризують суть взаємовідносин суспільства і природи в контексті проблематики ЗР.

Ми запропонували інтегральний економіко-географічний індекс збалансованості розвитку. Зазначимо, що цей показник відображає не всі аспекти збалансованості та не є самодостатнім. Його побудовано на основі розрахунків восьми окремих індексів, кожен з яких розраховано на базі декількох перемінних. (В подальшому можливо удосконалення показника).

Загальна формула розрахунків індексу збалансованості розвитку має вигляд:

$$I_{зр} = \frac{(I_{жн} \cdot I_{в} \cdot I_{знт} \cdot I_{зпр}) + 0,5 \cdot (I_{кв} + I_{ін})}{(I_{дн} + I_{прв})},$$

де $I_{зр}$ – інтегральний індекс збалансованості розвитку;

$I_{жн}$ – індекс життестійкості населення;

$I_{в}$ – індекс виробництва ВВП (для регіонів України – ВДВ; де: ВВП – валовий внутрішній продукт, ВДВ – валова додана вартість) в розрахунку на одного жителя;

$I_{знт}$ – індекс забезпеченості населення ресурсами території;

$I_{зпр}$ – індекс забезпеченості ресурсами навколишнього природного середовища;

$I_{кв}$ – індекс капіталовкладень (інвестицій в основний капітал);

$I_{ін}$ – індекс інвестицій;

Ідн – індекс демографічного навантаження;

Іпрв – індекс природоємності ВВП (для регіонів України - ВДВ).

Конкретно індекси для окремої країни, на основі яких розраховувався інтегральний індекс збалансованості розвитку для кожної з них, обчислювався наступним чином:

$I_{жн} = I_{тжн} / I_{сн}$, де: $I_{тжн}$ – Індекс тривалості життя населення; $I_{сн}$ – Індекс смертності населення;

$I_{тжн} = (\text{тривалість життя населення країни}) / (\text{тривалість життя населення світу});$

$I_{сн} = (\text{смертність населення країни}) / (\text{смертність населення світу});$

$I_{в} = (\text{обсяг ВВП країни} / \text{чисельність населення країни}) / (\text{обсяг ВВП світу} / \text{чисельність населення світу});$

$I_{знт} = (\text{площа території країни} / \text{чисельність населення країни}) / (\text{площа території світу} / \text{чисельність населення світу});$

$I_{зпр} = 0,5 \cdot (I_{знпр} + I_{зтпр})$, де: $I_{знпр}$ - Індекс забезпеченості населення природними ресурсами; $I_{зтпр}$ – Індекс забезпеченості території природними ресурсами.

$I_{знпр} = 0,25 \cdot (I_{знт} + I_{знв} + I_{знл} + I_{знтзт})$, де:

$I_{знт}$ - Індекс забезпеченості населення ресурсами території = (площа території країни / чисельність населення країни) / (площа території світу / чисельність населення світу);

$I_{знв}$ – Індекс забезпеченості населення водними ресурсами = (запаси місцевих водних ресурсів країни / чисельність населення країни) / (запаси місцевих водних ресурсів світу / чисельність населення світу);

$I_{знл}$ – Індекс забезпеченості населення лісовими ресурсами = (площа лісів країни / чисельність населення країни) / (площа лісів світу / чисельність населення світу);

$I_{знтзт}$ – Індекс забезпеченості населення захищеними територіями = (площа захищених територій країни / чисельність населення країни) / (площа захищених територій світу / чисельність населення світу);

$I_{зтпр}$ – Індекс забезпеченості території природними ресурсами.

$I_{зтпр} = (I_{зтв} + I_{зтл} + I_{зтзт}) / 3$, де:

$I_{зтв}$ – Індекс забезпеченості території водними ресурсами = (запаси місцевих водних ресурсів країни / площу території країни) / (запаси місцевих водних ресурсів світу / площа території світу);

$I_{зтл}$ – індекс забезпеченості території лісовими ресурсами = (площа лісів країни / площа території країни) / (площа лісів світу / площа території світу);

$I_{зтзт}$ – Індекс забезпеченості території захищеними територіями = (площа захищених територій країни / площа території країни) / (площа захищених територій світу / площа території світу);

$I_{кв} = 0,5 \cdot (I_{квв} + I_{квт})$, де:

$I_{квв}$ – Індекс капіталовкладень по відношенню до обсягів виробництва;
 $I_{квт}$ – Індекс капіталовкладень по відношенню до площі території;

$I_{квв} = (\text{обсяги капіталовкладень в країні} / \text{ВВП країни}) / (\text{обсяги капіталовкладень в світі} / \text{ВВП світу});$

$I_{kvt} = (\text{обсяги капіталовкладень в країні} / \text{площа території країни}) / (\text{обсяги капіталовкладень в світі} / \text{площа території світу});$

$I_{in} = 0,5 \cdot (I_{in\text{вкр}} + I_{in\text{зкр}})$, де: $I_{in\text{вкр}}$ - Індекс інвестицій в країну; $I_{in\text{зкр}}$ – індекс інвестицій з країни.

$I_{in\text{вкр}} = 0,5 \cdot (I_{in\text{вкрв}} + I_{in\text{вкрт}})$, де:

$I_{in\text{вкрв}}$ - Індекс інвестицій в країну по відношенню до обсягів виробництва = $(\text{обсяги інвестицій з-за кордону країни} / \text{ВВП країни}) / (\text{обсяги інвестицій з-за кордону в світі в цілому} / \text{ВВП світу});$

$I_{in\text{вкрт}}$ - Індекс інвестицій в країну по відношенню до території = $(\text{обсяги інвестицій з-за кордону країни} / \text{площу території країни}) / (\text{обсяги інвестицій з-за кордону в цілому в світі} / \text{площу території світу});$

$I_{in\text{зкр}} = 0,5 \cdot (I_{in\text{зкрв}} + I_{in\text{зкрт}})$, де:

$I_{in\text{зкрв}}$ - Індекс інвестицій з країни по відношенню до обсягів виробництва = $(\text{обсяги інвестицій з країни} / \text{ВВП країни}) / (\text{обсяги інвестицій за кордон у світі в цілому} / \text{ВВП світу});$

$I_{in\text{зкрт}}$ - Індекс інвестицій з країни по відношенню до території = $(\text{обсяги інвестицій з країни} / \text{площу території країни}) / (\text{обсяги інвестицій за кордон у цілому в світі} / \text{площу території світу});$

$I_{дн} = 0,5 \cdot (I_{щн} + I_{(днн)^2})$, де:

$I_{щн}$ – Індекс щільності населення; $I_{(днн)^2}$ – індекс квадрату динаміки населення;

$I_{щн} = (\text{щільність населення країни} / \text{щільність населення світу});$

$I_{(днн)^2} = (\text{динаміка чисельності населення країни})^2 / (\text{динаміка чисельності населення світу})^2.$

Індекс динаміки чисельності населення визначався по квадрату значення показника, виходячи з того, що ми вважаємо від'ємну динаміку чисельності населення в окремих країнах, де вона має місце, фактором, що вкрай негативно впливає на можливості збалансованого розвитку;

$I_{прв} = 0,2 \cdot (I_{вемв} + I_{вв} + I_{ееемв} + I_{еемв} + I_{швап})$, де:

$I_{вемв}$ – Індекс водоемкості виробництва ВВП; $I_{вв}$ – Індекс використання водних ресурсів; $I_{ееемв}$ – Індекс електроенергоємності виробництва ВВП; $I_{еемв}$ – Індекс енергоємності виробництва ВВП; $I_{швап}$ - Індекс шкідливості виробництва ВВП для атмосферного повітря;

$I_{вемв} = (\text{обсяг використання водних ресурсів країни} / \text{обсяг ВВП країни}) / (\text{обсяг використання водних ресурсів світу} / \text{обсяг ВВП світу});$

$I_{вв} = (\text{обсяг використання водних ресурсів за рік в країні} / \text{обсяг запасів водних ресурсів країни}) / (\text{обсяг використання водних ресурсів за рік в світі} / \text{обсяг запасів водних ресурсів світу});$

$I_{ееемв} = (\text{використання електроенергії в країні} / \text{обсяг ВВП країни}) / (\text{використання електроенергії в світі} / \text{обсяг ВВП світу});$

$I_{еемв} = (\text{обсяг використання енергії в країні} / \text{обсяг ВВП країни}) / (\text{обсяг використання енергії в світі} / \text{обсяг ВВП світу});$

$I_{швап} = (\text{обсяги викидів CO}_2 \text{ в атмосферу в країні} / \text{обсяг ВВП країни}) / (\text{обсяги викидів CO}_2 \text{ в атмосферу в світі} / \text{обсяг ВВП світу}).$

При розрахунках індексів для регіонів України було зроблено певні зміни (зумовлені фактором наявності статистичної інформації), зокрема при визначенні індексів I_v , I_{kv} та I_{in} замість показників значень ВВП використовувались показники значень ВДВ.

Іпрв визначався за формулою: $I_{прв} = 0,25 \cdot (I_{всмв} + I_{еєсмв} + I_{еєсмв} + I_{швап})$. Якщо для країн і територій світу значення окремих індексів розраховувались за формулою:

$$I_k = \frac{P_k}{P_{св}},$$

де I_k – індекс країни (території) за окремим показником; P_k – значення окремого показника для країни (території); $P_{св}$ – значення окремого показника для світу в цілому, то для регіонів України відповідно:

$$I_p = \frac{P_r}{P_u},$$

де I_p – регіональний індекс за окремим показником; P_r – значення окремого показника в регіоні; P_u – значення окремого показника в Україні в цілому.

До розрахунку $I_{зр}$ можна було б застосувати і значно більшу кількість показників. Зокрема, ми не включили показники по таких важливих параметрах, як сума зовнішнього боргу держав (або рівень дотаційності бюджетів окремих регіонів України), показники щодо імпорту енергоресурсів, рівня забезпеченості енергоресурсами, корисними копалинами загалом і їх окремими видами тощо. Також не було включено до розгляду показники, котрі характеризують важливі фізико-географічні аспекти збалансованості.

Зазначимо, що в чисельнику формули розрахунків інтегрального індексу збалансованості перші чотири складники перемножуються виходячи з їх особливої важливості для забезпечення збалансованості розвитку загалом, при цьому невисоке значення одного з них одразу ж досить відчутно зменшує значення інтегрального показника в цілому. Розроблений нами індекс більшою мірою придатний для дослідження на глобальному і регіональному рівнях.

Запропонований показник не слід розглядати, як такий, що характеризує кількісні параметри розвитку по якомусь одному із трьох його основних напрямків – економічному, екологічному, соціальному. Він, на нашу думку, дає можливість тільки визначити основні характеристики збалансованості розвитку: забезпеченості населення природними ресурсами ($I_{знт}$ та $I_{зпр}$); економічного та соціального розвитку (I_v , I_{kv} , I_{in}); окремих показників стану населення ($I_{жн}$); антропогенного тиску на навколишнє природне середовище ($I_{дн}$); рівня природоємності виробництва ($I_{прв}$).

Розділ II. Зовнішні фактори забезпечення збалансованого розвитку України. Одним із найважливіших факторів, який визначає сучасний стан розвитку людства та можливості досягнення ним ЗР, виступає феномен глобалізації як нового етапу формування світового економічного, фінансового та інформаційного простору, в якому рухаються гігантські потоки інформації,

фінансів, ідей. Слід підкреслити важливий вплив глобалізації на сферу взаємодії суспільства і природи, на територіальні особливості характеру освоєння і використання природних ресурсів на планеті. Під її впливом зростає протиріччя між високим рівнем кінцевого споживання природних ресурсів у розвинутих країнах світу та рівнем деградації і руйнування навколишнього природного середовища в країнах, що розвиваються, в яких здійснюється, значною мірою, вилучення та первинна обробка зазначених ресурсів.

Інтеграція до світового господарства в умовах глобалізації є одним з принципових факторів, що в сукупності визначають економічні, екологічні і соціальні аспекти розвитку кожної країни та взаємодії суспільної і природної компонент на її території. При цьому важливим є не просто інтеграція, а забезпечення лідируючих позицій які надають переваги переходу країни до ЗР.

В сучасних умовах кращі конкурентні позиції окремої країни в світовому господарстві є фактором, котрий забезпечує додаткові потенційні можливості для її переходу до ЗР. Однак, повна реалізація цих можливостей і передумов, реальний збалансований розвиток окремої країни можливий лише за умови руху до нього всього людства. Доки не буде досягнуто розуміння необхідності спільного і єдиного інтересу суспільства в здійсненні кардинальних змін у його взаємозв'язках з природою, перехід людства до моделі збалансованого розвитку не можна вважати реальною справою. Важливим прикладом обґрунтування кроків у цьому напрямку є рекомендації, які затверджені Комітетом Міністрів країн, що входять до Ради Європи щодо головних принципів сталого розвитку Європейського Континенту (січень 2002 р.).

Інтеграція до світової економіки має як позитивні, так і негативні наслідки. Повною мірою це стосується України. Найбільш яскраво вони проявилися в розширенні участі нашої країни у міжнародній торгівлі, як одному з напрямків інтеграції до світового господарства, та спеціалізації у міжнародному поділі праці. Вони пов'язані насамперед із товарною структурою зовнішньої торгівлі країни. Переважно “сировинна” зовнішньоторговельна спеціалізація України зумовлює відповідні зміни в структурі українського ВВП, зокрема, в структурі промислового виробництва .

Важливою тенденцією, що визначає можливості інтеграції України до системи світового господарства в контексті перспектив переходу країни до ЗР, є процес регіоналізації світової економіки. Регіоналізація та глобалізація віддзеркалюють діалектичні суперечності розвитку світових економічних процесів. Водночас регіоналізація ставить перед Україною питання вибору напрямів зовнішньоекономічної інтеграції.

Україна проходить складний період трансформаційних змін, що охоплюють практично всі сторони життєдіяльності українського суспільства, визначають зміни в характері взаємодії суспільної і природної компонент на території держави, зумовлюють особливості господарського освоєння і використання природно-ресурсного потенціалу території країни. Відсутність належним чином розробленої і адаптованої до умов України політики здійснення інноваційної модернізації економіки України є ще одним з факторів, котрий стримує перехід країни до збалансованого розвитку.

Базовими позиціями, при розробці рекомендацій щодо створення передумов для переходу країни до ЗР в процесі трансформації економіки, є: а) визначення головних тенденцій розвитку суспільства, світового господарства; б) визначення в зв'язку з цим пріоритетних цілей, завдань і мети реформування економіки України; в) визначення реальних засобів і ресурсів, що має в своєму розпорядженні держава для досягнення поставленої мети, і, відповідно, - розробка програми їх використання.

Виходячи з цього, вирішення сучасних еколого-економічних проблем розвитку країни потребує реалізації низки принципових структурних змін в економіці України. На державному рівні слід підтримувати функціонування галузей, що мають стратегічне значення для національної економіки. Окрім того, мають бути забезпечені виважені підходи до реструктуризації підприємств цих галузей, в т.ч. - до зміни форм власності, принципів та умов їх приватизації. У державі слід бути стимулювати розвиток найбільш передових наукоємних виробництв - так званих "полюсів зростання" в своїх галузях чи регіонах (шляхом прямих державних інвестицій, надання "податкових канікул" та пільг щодо користування певними видами ресурсів.).

Ще одним із важливих завдань є залучення потоків фінансових інвестицій до економіки держави, зростання обсягів валового нагромадження основного капіталу. В нинішніх умовах основним джерелом вирішення проблеми виступають іноземні інвестиції, загальний рівень надходження яких в Україну є зовсім незначним та абсолютно не співставним з рівнем потреб національної економіки.

Створення умов для залучення іноземних інвестицій лежить у сфері забезпечення стабільного нормативно-правового поля та загальної економічної і політичної стабільності у державі. Надходження закордонних інвестицій в Україну, організація спільних підприємств з участю іноземного капіталу тощо потребує особливо виважених підходів і стосовно таких аспектів, як регулювання порядку користування найголовнішим стратегічним природним багатством України - її земельними ресурсами.

До числа завдань щодо забезпечення можливостей ЗР належить і зміна територіальної структури виробництва в Україні. Йдеться про необхідність зменшення рівня загального сільськогосподарського освоєння території, подальшого скорочення частки ріллі в структурі сільськогосподарських угідь, реструктуризації випереджаючими темпами промисловості в Донбасі і Промисловому Придніпров'ї - районах з найбільшим рівнем антропогенного навантаження на територію.

Розділ III. Економіко-географічне дослідження внутрішніх проблем збалансованого розвитку України. В сучасному взаємозалежному світі важко виділити чітку межу між внутрішніми та зовнішніми чинниками, котрі визначають можливості ЗР. Більш коректно вести мову про співвідношення зовнішніх і внутрішніх факторів та співвідношення значень їх впливу на формування можливостей збалансованого розвитку окремих держав. Стосовно

України можна зазначити, що сучасний рівень економічного і соціального розвитку, рівень забезпеченості природними ресурсами, рівень конкурентоспроможності національної економіки зумовлюють домінуюче значення факторів зовнішнього порядку. Це суттєво ускладнює можливості формування, планування і практичної реалізації національної стратегії та політики ЗР, визначає необхідність акцентування уваги на її зовнішніх аспектах.

До факторів внутрішнього порядку, що визначають можливості ЗР України і є предметом (прямим чи опосередкованим) вивчення економічної географії, можна віднести: природно-ресурсні; історичні; економічні; соціальні; політичні; організаційні; технологічні. Їх дія формує три основні блоки внутрішніх передумов ЗР України – економічний, екологічний, соціальний.

У системі забезпечення збалансованого розвитку важливі всі рівні – від глобального до локального. Кожен з них виступає як обов'язкова ланка, без якої неможливо здійснити реалізацію моделі ЗР. Однак серед цих рівнів об'єктивно виділяється рівень регіональний. Питання регіонального розвитку важливі, зокрема, для забезпечення екологічної безпеки - однієї з головних умов збалансованого розвитку країни. Вони мають принципове значення як фактор, що визначає внутрішні аспекти досягнення збалансованості розвитку. Водночас, проблеми ЗР регіонів значною мірою визначаються і особливостями характеру міжнародної економічної інтеграції країни та рівнем її конкурентоспроможності на міжнародній арені, станом розвитку міжнародного співробітництва на рівні прикордонних регіонів, участю країни у реалізації міжнародних проектів.

Для здійснення аналізу економічних, екологічних і соціальних проблем розвитку України в контексті забезпечення її збалансованого розвитку нами було обрано першу половину 90-х років, як час найбільш принципових змін у всіх сферах життєдіяльності держави, трансформації національної економіки. Зазначимо, що реформування економіки України відбувалося на тлі глибокої системної кризи, що викликало появу та загострення проблем забезпечення ЗР.

Розділ IV. Економіко-географічні аспекти дослідження проблем екологічної безпеки в контексті забезпечення збалансованого розвитку. Одним із аспектів досягнення збалансованого розвитку є забезпечення екологічної безпеки. В нашому розумінні екологічна безпека - стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства, держави, людства в цілому, біоти Землі від несприятливого впливу навколишнього середовища, зумовленого природними (біотичними і абіотичними) та антропогенними факторами.

Рівень екологічної безпеки безпосередньо залежить від стану всіх елементів у системі “суспільство - природа”, тому вона є базовою в загальній системі національної безпеки.

Ми підтримуємо погляди тих дослідників, які підкреслюють єдність і взаємопов'язаність окремих складових компонентів, що входять до загальної системи національної безпеки, особливо економічної (соціально-економічної) та екологічної. Водночас, на нашу думку, рівень інтегрованої (об'єднаної) безпеки є не тільки сумою рівнів окремих складових (в т. ч. – економічної, соціальної та

екологічної). Внаслідок дії ефекту синергізму, при збалансованому забезпеченні одночасно достатніх рівнів окремих складових рівень інтегрованої безпеки буде перевищувати їх загальне сумарне значення, а зменшення рівня одного виду безпеки, навіть при рівному за значенням збільшенні рівня іншого її виду, все одно призводитиме до зменшення рівня інтегрованої безпеки за рахунок зменшення рівня її збалансованості та стійкості.

На підставі вищезазначеного можна ставити питання про об'єднання понять економічна, соціальна і екологічна безпека в одне ціле: еколого-соціо-економічну безпеку і проводити їх комплексне паралельне вивчення.

До числа основних завдань нашого дослідження входило визначення рівня екологічної безпеки в Україні та її окремих регіонах.

Для вивчення особливостей і відмінностей регіонів України за станом екологічної безпеки було використано 42 показники, об'єднані у 8 груп-блоків, що відображають окремі важливі економіко-географічні аспекти та характеристики екологічної безпеки.

Зокрема, були обчислені такі інтегральні індекси:

1. *Індекс життєстійкості населення* (Іжн). Зазначений індекс опосередкованим чином відображає стан навколишнього природного середовища та його сприятливість для проживання людей, оскільки стан їхнього здоров'я, рівень смертності та тривалість життя значною мірою визначаються якістю довкілля та станом екологічної безпеки. У зв'язку з важливістю показників, застосованих при обрахуванні індексу, лише для нього був встановлений ваговий коефіцієнт 2 (для решти –1).

2. *Індекс забезпеченості населення основними компонентами ресурсів навколишнього природного середовища* (Ізн).

3. *Індекс забезпеченості території основними компонентами ресурсів навколишнього природного середовища* (Ізт).

4. *Індекс антропогенного навантаження на територію* (Іан).

5. *Індекс радіаційного забруднення території* (Ірз).

6. *Індекс антропогенної змінності території* (Іазт).

7. *Індекс природоємності ВВП* (Іпв).

8. *Індекс потенційної екологічної небезпечності виробництва* (Іен).

Як видно з переліку індексів, перші три з них - Іжн, Ізн та Ізт – характеризують позитивні передумови для стану екологічної безпеки, решта - негативні. Шляхом обчислення співвідношення середнього арифметичного індексів першої групи (з врахуванням подвійного вагового коефіцієнту Іжн) до середнього арифметичного індексів другої групи і був розрахований *інтегральний індекс стану екологічної безпеки* (Ісеб), обчислення якого здійснено за формулою:

$$I_{себ} = \frac{5 \cdot (2 \cdot I_{жн} + I_{зн} + I_{зт})}{4 \cdot (I_{ан} + I_{рз} + I_{азт} + I_{пв} + I_{ен})}$$

Згідно із значенням Ісеб, здійснена типізація регіонів України за станом екологічної безпеки. Результати дослідження дають підстави охарактеризувати стан екологічної безпеки в Україні як незадовільний.

До переліку в н у т р і ш н і х п р о б л е м забезпечення екологічної безпеки в державі можна віднести:

1. Загальний високий рівень антропогенного навантаження на територію та значне забруднення навколишнього природного середовища.
2. Нераціональну галузеву структуру виробництва, в якій надмірно високу частку займають екологічно небезпечні природозатратні галузі. Це стосується, в першу чергу, структури промислового комплексу.
3. Нерівномірність територіальної концентрації виробництва, в тому числі поєднання в одних і тих же високоурбанізованих районах значних масштабів концентрації промислового та сільськогосподарського виробництва, що призводить до значної антропогенної змінності навколишнього природного середовища, забруднення, руйнування і деградації всіх складових компонентів довкілля.
4. Високий рівень зношеності основних виробничих засобів, що зумовлює посилення ймовірності техногенних аварій зі значними негативними екологічними наслідками.
5. Загальний низький технологічний рівень української економіки.
6. Нераціональне використання природно-ресурсного потенціалу країни, в т.ч. – земельних, водних, рекреаційних ресурсів.
7. Дефіцит (особливо на рівні окремих регіонів) якісних водних ресурсів.

Особливо слід виділити проблеми, пов'язані з аварією на ЧАЕС, негативні екологічні наслідки якої не мають світових аналогів.

До з о в н і ш н і х п р о б л е м екологічної безпеки України належать:

1. Негативні тенденції в характері міжнародної спеціалізації економіки держави на виробництві продукції екологічно шкідливих та ресурсозатратних галузей.
2. Загальне (в т.ч. – інноваційне, технологічне і структурне) відставання України від країн - лідерів світової економіки, результатом чого є загострення внутрішніх екологічних проблем.
3. Проблеми, пов'язані з ввезенням на територію України екологічно недоброякісної продукції, екологічно шкідливих відходів виробництва тощо.
4. Транскордонне забруднення атмосферного басейну, території та внутрішніх вод держави.

Головною умовою забезпечення достатнього рівня екологічної безпеки України є здійснення докорінних структурних змін в економіці, забезпечення її технологічної перебудови, перехід від ресурсозатратного до наукоємного інноваційного розвитку країни.

Розділ V. Економіко-географічні положення забезпечення збалансованого розвитку України. За результатами наших досліджень, у відповідності зі значеннями інтегрального індексу збалансованості розвитку країни і території світу було поділено на 9 груп (таблиця 1).

Таблиця 1.

Рівень збалансованості розвитку окремих країн світу, 2000 р.

Ранг	Світ, країни	Іжн	Ів	Ізнт	Ізпр	Ікв	Іін	Ідн	Іпв	Ізр
	Світ	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,000
1	Австралія	1,53	3,91	18,25	7,14	0,26	0,29	0,29	0,8	715,41
2	Канада	1,34	4,3	14,66	8,3	0,1	1,17	0,18	0,9	649,76
12	США	1,16	6,72	1,55	1,52	0,93	1,37	0,59	1,03	12,047
25	Франція	1,18	4,23	0,42	0,94	3,66	10,4	1,22	0,93	4,186
47	Латвія	0,68	0,56	1,23	1,55	0,75	0,46	0,61	1,02	0,817
50	Естонія	0,73	0,69	1,46	1,68	0,76	0,71	0,45	2,08	0,779
53	Росія	0,6	0,33	5,31	3,18	0,3	0,14	0,2	4,8	0,713
58	Словаччина	0,99	0,68	0,41	1,29	1,6	1,54	1,22	1,8	0,638
59	Угорщина	0,69	0,88	0,42	0,48	1,94	0,8	1,26	1,14	0,622
61	Білорусь	0,67	0,58	0,94	0,99	2,07	0,03	0,6	1,72	0,608
62	Литва	0,89	0,57	0,8	0,99	1,54	0,32	0,65	1,9	0,522
71	Польща	0,99	0,79	0,38	0,68	0,78	0,96	1,33	1,82	0,340
86	Румунія	0,87	0,32	0,48	0,58	0,85	0,24	1,08	2,2	0,190
112	Молдова	0,83	0,04	0,36	0,18	0,36	0,82	1,41	6,85	0,072
131	Україна	0,62	0,12	0,55	0,32	0,34	0,12	1,06	8,7	0,025

Україна, на жаль, посідає 131 місце серед 143 країн і територій, по яких була достатня кількість статистичних даних для розрахунку індексу, і входить до групи країн з надзвичайно низьким рівнем збалансованості. Наступним етапом наших досліджень було вивчення регіональних відмінностей рівня збалансованості розвитку в межах території України, основні результати якого зображені на рис. 1.

Результати досліджень свідчать про несприятливі передумови переходу України до збалансованого розвитку. Однак, незважаючи на всю складність ситуації, в якій сьогодні знаходиться наша країна, вона має потенціал ресурсів, мобілізація якого може забезпечити зміну ситуації на краще.

Серед внутрішніх ресурсів забезпечення ЗР України ми вважаємо за доцільне виділити наступні основні компоненти: населення; територія; природно-ресурсний потенціал; географічне положення; соціально-економічний потенціал; науково-технічний потенціал; культурно-історичний потенціал.

Кожен із зазначених компонентів має своє значення як можлива складова,

використання якої дасть змогу забезпечити перехід країни до моделі збалансованого розвитку. Оцінка співвідношення кожного з них є завданням досить складним. Однак, на нашу думку, найбільш важливими є перші два із перерахованих компонентів.

На сьогоднішній день саме народ України є головним чинником, який повинен забезпечити перехід країни до збалансованого розвитку. Цьому заважають несприятлива демографічна структура населення та зменшення його чисельності, високі показники захворюваності, значний механічний відтік населення за кордон, низький життєвий рівень, погане соціальне забезпечення, втрата соціальних орієнтирів та необхідність перекваліфікації, пошуку місця працевлаштування і зміни професії для багатьох громадян України.

Зазначені аспекти мають стати предметом спеціальних досліджень в рамках суспільно-географічного вивчення проблематики ЗР. Високий рівень освіченості громадян України - фактор, який є досить важливим для забезпечення переходу країни до збалансованого розвитку. Цей фактор поки що не втрачено, однак і не оцінено належним чином. Він дає змогу здійснювати швидко і в короткі терміни кардинальні структурні зміни в економіці країни, здійснювати інноваційні технологічні перетворення, не залучаючи значної кількості іноземних спеціалістів. Саме завдяки високому освітньому рівню та наявності значної кількості фахівців з високим рівнем кваліфікації (в т.ч. - у таких галузях, як інформаційні технології, високотехнологічні галузі промислового виробництва тощо) Україна може розраховувати на те, щоб зайняти місце серед провідних економічно розвинутих країн світу (реальність цього залежить від того, наскільки держава та її інститути зможуть реалізувати зазначений потенціал).

Наступним ресурсом, котрий виступає як одна із основ забезпечення збалансованого розвитку країни, є її територія. Збереження недоторканості і територіальної цілісності, суверенітету українського народу на власній території є одним з обов'язкових чинників забезпечення збалансованого розвитку країни. В нинішніх умовах це завдання ускладнюється внаслідок посилення дії зовнішніх чинників, котрі визначають розвиток економічних процесів, хід соціального розвитку, уніфікують і взаємопов'язують розвиток окремих країн як складових єдиної світової спільноти. Однак, доти, доки всі провідні країни світу будуть визначати домінанту власних національних інтересів над загальнолюдськими і, відповідно, будувати на цій основі свою політику, зазначене завдання буде в числі пріоритетних серед завдань досягнення ЗР.

Природно-ресурсний потенціал території нашої країни також є чинником, що може бути використаний для переходу до збалансованого розвитку. Однак в контексті забезпечення цього, при загальному значному обсязі і різноманітні компонентної структури ПРП нашої країни має низку особливостей, що не сприяють забезпеченню збалансованого розвитку на його основі. Серед них:

1. Загальний дефіцит окремих компонентів природних ресурсів - паливно-енергетичних, водних, лісових тощо.
2. "Незбалансований" характер ПРП України, зокрема: - дефіцит у складі потенціалу паливно-енергетичних ресурсів достатніх за

обсягами і придатних до експлуатації ресурсів нафти та газу, що гальмує розвиток економіки країни загалом, і є фактором, що зумовлює появу проблем соціального та екологічного порядку; - можливості використання потужного потенціалу земельних ресурсів для потреб сільськогосподарського виробництва звужуються внаслідок проблем із забезпеченням водними ресурсами; - дефіцит водних ресурсів створює проблеми для комплексного міжгалузевого освоєння території України і її природно-ресурсного потенціалу.

3. Значний ступінь антропогенної освоєності ПРП країни загалом та виснаження і деградації внаслідок цього його окремих компонентів. Це, зокрема, стосується земельних ресурсів, що зазнали надмірного антропогенного, насамперед, сільськогосподарського освоєння; лісових ресурсів, потенціал яких за історично тривалий час освоєння був суттєво звужений; потенціалу паливно-енергетичних ресурсів, в складі якого найбільш придатні до освоєння родовища нафти та газу були використані протягом другої половини ХХ століття.
4. Деградація і погіршення якості окремих компонентів природно-ресурсного потенціалу внаслідок нераціонального використання, освоєння не за найбільш придатними напрямками. Йдеться, насамперед, про потенціал рекреаційних, лісових ресурсів.
5. Зменшення потенційних можливостей використання практично всіх компонентів природно-ресурсного потенціалу значних за площею регіонів України, що постраждали внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС.

Виходячи з цього, слід зазначити, що Україна має незначні природні ресурси забезпечення збалансованого розвитку. Це зумовлює необхідність особливо виважених підходів до освоєння і господарського використання ПРП країни. Як основні ресурси забезпечення ЗР слід назвати земельні та рекреаційні, окремі види корисних копалин.

Географічне положення України є окремим важливим ресурсом забезпечення потреб збалансованого розвитку країни. Ми розглядаємо його в числі ресурсів внутрішнього порядку, однак, воно може бути віднесене і до зовнішніх ресурсів, оскільки його особливості та значення в геополітичному та геоекономічному плані залежать і від зовнішніх чинників і від внутрішніх економічних, соціальних та екологічних параметрів, які має та може набути Україна.

Географічне положення України в контексті збалансованого розвитку країни не можна оцінювати однозначно. На сьогоднішній день Україна лише незначною мірою використовує своє досить вигідне географічне положення, гігантський транзитний потенціал. Слід відзначити певне зменшення його значення внаслідок тривалих кризових процесів в економіці країни, невизначеності стратегії зовнішньоекономічної і зовнішньополітичної орієнтації та інтеграції України. Однак, в разі ефективного використання, географічне положення може сприяти переходу України до ЗР.

Соціально-економічний потенціал є наступним чинником збалансованого

розвитку країни. Незважаючи на нинішній кризовий стан багатьох галузей економіки України, значний рівень зношеності основних виробничих засобів, в країні є низка виробництв, котрі можуть бути конкурентоспроможними на міжнародних ринках.

З соціально-економічним тісно пов'язаний науково-технічний потенціал, яким до цього часу продовжує володіти Україна. До нього входять наробики в багатьох галузях наукового знання, отримані протягом багатьох десятиліть.

Ще одним з ресурсів ЗР країни є культурно-історичний потенціал, накопичений протягом розвитку українського народу. Йдеться і про досвід природокористування, насамперед, досвід землеробства, історично вироблені традиції щодо бережного ставлення до природи, використання і збереження її ресурсів.

Значною мірою саме відмовою від урахування цього досвіду пояснюються суттєві екологічні проблеми в межах території України, що виникли і загострилися протягом минулого століття. Тому в числі завдань переходу країни до збалансованого розвитку, є відновлення історично сформованих в Україні традицій і досвіду природокористування, адаптованих до вимог сьогодення.

В цілому загальний обсяг внутрішніх ресурсів збалансованого розвитку країни є не зовсім достатнім для його забезпечення, що зумовлює потребу мобілізації і залучення додатково зовнішніх ресурсів.

Зовнішні ресурси збалансованого економічного, соціального та екологічного розвитку України можна згрупувати у три основні блоки, а саме:

1. Природно-ресурсний потенціал планети.
2. Соціально-економічний потенціал суспільства.
3. Культурно-історичний потенціал суспільства.

Кожен з них має своє значення і досягнення збалансованого розвитку нашої країни можливе тільки за умови повноцінного використання їх усіх та за умови збереження їх потенціалу у загальнопланетарному масштабі.

Доцільно виділити ще одну категорію ресурсів, що мають місцем свого походження територію України, однак залишили її межі і зараз знаходяться за кордоном. Частина з цих ресурсів може бути повернута в Україну.

В складі зовнішніх ресурсів у блоці природно-ресурсний потенціал слід виділити такі важливі складові, як:

1. Рівновага природних процесів, рівновага процесів масоенергопереносу планетарного масштабу.
2. Стійкість біосфери, природних комплексів планети та її окремих регіонів.
3. Наявність основних життєво необхідних ресурсів існування природи та суспільства на планеті (основні компоненти атмосферного повітря, водні, температурні, ресурси сонячного світла, ресурси території, ресурси біорізномайття і генетичного потенціалу живої природи, ресурси флори і фауни тощо).
4. Основні життєво необхідні ресурси, дефіцит яких відчувається в межах України (окремі компоненти атмосферного повітря, водні, лісові тощо).
5. Природні ресурси, необхідні для забезпечення економічного розвитку

України (паливно-енергетичні, ресурси окремих видів корисних копалин, інших видів природної сировини тощо).

6. Природні ресурси, необхідні для задоволення культурно-соціальних потреб і запитів населення України (окремі види ресурсів - сировини для легкої і харчової промисловості, виробництва творів мистецтва тощо).
7. Природні ресурси, необхідні для задоволення рекреаційних і туристичних потреб населення України (природно-рекреаційні ресурси загальнопланетарного використання, на користування якими існує попит в Україні).

Другий блок зовнішніх ресурсів збалансованого розвитку України - ресурси, що формують соціально-економічний потенціал сучасного суспільства. Серед них можна відзначити накопичений виробничий, технічний потенціал, технологічний, науковий потенціал і досягнення суспільства, потенціал трудових ресурсів тощо.

З числа цих ресурсів для забезпечення ЗР Україна має активно залучати капітал іноземних інвесторів, спрямовуючи іноземні інвестиції для технологічного інноваційного оновлення національної економіки.

Важливе значення має використання в Україні зовнішнього інтелектуального потенціалу, впровадження у практику наукових розробок. З часом, враховуючи специфіку демографічних процесів в Україні, для нашої країни може набути принципового значення організація оптимального режиму імміграційних та еміграційних процесів в рамках забезпечення потреб внутрішнього розвитку, захисту внутрішнього ринку праці й інтеграції до світової системи обміну трудовими ресурсами. Забезпечення потреб збалансованого розвитку України потребує і залучення культурно-історичного потенціалу, накопиченого людством, використання досвіду і досягнень, накопичених народами і цивілізаціями планети.

Наступна група ресурсів - ресурси, створені в Україні, що знаходяться за її межами. З них, враховуючи напрям нашого дослідження, виділимо тільки такі як капітали, переведені з України, що з різних причин опинились за кордоном, та трудові ресурси.

ВИСНОВКИ

1. Вивчення і узагальнення сучасних теоретико-методологічних праць з проблематики збалансованого розвитку дозволяє зазначити недостатню розробленість концепції ЗР загалом та її понятійно-термінологічного апарату - зокрема. Автором запропоновано визначення терміну “збалансований розвиток” (sustainable development) як: “збалансований економічний, соціальний та екологічний розвиток на основі сталого (в розумінні невиснажливого, довготривалого, підтримуваного) використання ресурсів планети Земля”.

2. Попри всю різноманітність поглядів на конкретні шляхи розвитку суспільства і його життєдіяльності в природі, слід визнати обов'язковість і неминучість зміни нинішнього напрямку руху цивілізації. Докорінна відмінність переходу до моделі збалансованого розвитку від попередніх етапів

розвитку людства полягає в тому, що його забезпечення потребує не тільки збереження існуючого природного потенціалу, але й ренатуралізації природи при продовженні якісного поступального розвитку суспільства. Обґрунтування та практична реалізація заходів щодо переходу до ЗР потребують багаторівневих (від глобального - до локального рівня) комплексних міждисциплінарних досліджень.

3. Збалансованість розвитку суспільства і рівновагу його взаємовідносин з природою визначають такі чинники як: масштаби використання людством природних ресурсів для забезпечення потреб населення і господарства, характер і напрямки практичного використання природно-ресурсного потенціалу, рівень природоємності виробництва і зумовлений ними ступінь антропогенного впливу на навколишнє природне середовище; особливості динаміки демографічних процесів; забезпеченість народонаселення основними природними ресурсами, життєво необхідними компонентами та якісними умовами навколишнього природного середовища; вибір та узгодження довготривалих цілей суспільного розвитку; узгодження національних інтересів окремих країн у сфері взаємовідносин з природою на основі розуміння спільної відповідальності людства за стан і якість природи Землі, збереження життя на планеті.

4. Розроблена в роботі методика багаторівневого економіко-географічного дослідження проблем переходу до ЗР окремої країни, є основою для розробки економіко-географічних засад збалансованого розвитку України. (Можна зазначити можливість її використання і для виконання аналогічних розробок щодо інших країн). При розробці даної методики ми виходили з того, що географія є стрижнем, котрий інтегрує весь комплекс досліджень з проблематики ЗР. В структурі географічних досліджень проблем переходу суспільства до збалансованого розвитку, відповідно, мають бути представлені всі напрямки і галузі географічного знання. Економіко-географічні дослідження проблем переходу до ЗР мають у своїй основі вивчення територіальної концентрації і функціонування виробництва, розміщення населення та їх впливу на стан і якість компонентів навколишнього природного середовища на всіх рівнях.

5. Серед рівнів забезпечення ЗР об'єктивно виділяється регіональний, який є ланкою, котра поєднує загальнодержавний і локальний рівні. Забезпечення ЗР держави має своєю основою забезпечення збалансованого розвитку її регіонів. Водночас, збалансований розвиток на локальному рівні досягається, насамперед, в системі забезпечення ЗР регіонів. Відповідно концепція, стратегія і тактика забезпечення збалансованого розвитку держави також мають в основі своєї побудови регіональний рівень. В сучасних умовах глобалізації уряди держав мають зменшені можливості щодо забезпечення управління процесами економічного розвитку власних країн. Відтак, ще більш важливими стають аспекти, пов'язані з можливостями держави керувати процесами регіонального розвитку (чи коригувати зазначені процеси). Саме на регіональному рівні можна найбільш точно визначити і відкоригувати межі (просторові, часові), масштаби та напрямки суспільно-природної взаємодії на території держави, виходячи з особливостей розвитку її природної і соціальної

компонент.

6. Однією з обов'язкових передумов досягнення збалансованого розвитку є забезпечення екологічної безпеки. В дисертації розроблено методику економіко-географічного вивчення стану екологічної безпеки, зокрема систему показників, які характеризують її окремі економіко-географічні аспекти; розроблено інтегральний показник стану екологічної безпеки. Проведене дослідження дозволило здійснити порівняльний аналіз і типізацію регіонів України у відповідності з економіко-географічними характеристиками стану екологічної безпеки у межах їх територій. Отримані результати дали змогу оцінити сучасний стан екологічної безпеки в країні, виявити основні внутрішні та зовнішні проблеми забезпечення екологічної безпеки в країні та в межах її окремих регіонів. Так, з'ясовано, що порівняно кращою ситуація із забезпеченням екологічної безпеки є в західних регіонах України (Закарпатська, Хмельницька, Волинська, Івано-Франківська, Тернопільська області), на північному сході країни (Сумська, Чернігівська області). Найнижчим рівень екологічної безпеки є в Донецькій, Київській, Дніпропетровській областях. Для кожного з регіонів України (АР Крим та адміністративних областей) на основі цього розроблено конкретні завдання щодо поліпшення стану екологічної безпеки. Визначено, що поліпшення стану екологічної безпеки в регіонах України є основою для його покращення в межах країни в цілому. В той же час стратегія забезпечення прийняттого стану екологічної безпеки має розроблятися на державному рівні.

7. Застосування інтегрального показника ЗР дозволило порівняти рівні збалансованості розвитку України та інших країн, регіонів, територій і світу загалом. Результати досліджень дали змогу встановити позиції, які посідає Україна у світі за економіко-географічними характеристиками рівня збалансованості розвитку (131 місце серед 143 країн і територій), виявити і проаналізувати фактори, що зумовлюють сучасні проблеми переходу країни до ЗР (зокрема - низький загальний рівень забезпеченості населення і території країни основними компонентами ресурсів навколишнього природного середовища, низькі рівні інвестицій, капіталовкладень (інвестицій в основний капітал); несприятливу демографічну ситуацію в країні, високі рівні природоємності виробництва тощо).

8. Дослідження за аналогічною методикою, проведені на рівні регіонів України, дали можливість з'ясувати і проаналізувати територіальні відмінності у рівні збалансованості розвитку в країні, встановити причини, які порушують збалансованість розвитку її регіонів. Серед групи областей з низьким рівнем збалансованості розвитку слід відзначити Дніпропетровську, Донецьку та Луганську. Зазначені області сьогодні потребують особливо значних структурних змін у виробництві, особливої уваги вимагає соціальна сфера і питання адаптації до нових економічних умов населення регіону, його перекваліфікації та працевлаштування. До регіонів з низьким рівнем збалансованості розвитку також належать Кіровоградська і Вінницька області.

9. В дисертації досліджено потенціал внутрішніх і зовнішніх ресурсів ЗР України. Зокрема, серед внутрішніх ресурсів забезпечення збалансованого

розвитку України ми вважаємо за доцільне виділити наступні основні компоненти: населення; територія; природно-ресурсний потенціал; географічне положення; соціально-економічний потенціал; науково-технічний потенціал; культурно-історичний потенціал.

10. Стратегія збалансованого розвитку та заходи щодо її реалізації в Україні мають розглядатись як органічна складова частина загальної стратегії переходу людства до ЗР. Зокрема, потрібно забезпечити обов'язкове узгодження основних принципів стратегії збалансованого розвитку України з принципами ЗР, закріпленими в документах Ріо-де-Жанейро, Йоганнесбургу, принципами забезпечення просторового збалансованого розвитку Європейського Континенту, розробленими та ухваленими Радою Європи.

11. Ступінь вірогідності здійснення переходу України до ЗР безпосередньо залежить від повноти реалізації сучасного потенціалу розвитку країни та його основних складових. Специфіка України полягає в тому, що вона, внаслідок дії різних факторів, не змогла в минулому і не організувала на сьогодні процес ефективного використання і еквівалентного обміну на міжнародній арені ресурсів розвитку, що й призвело до відставання економічного і соціального розвитку, спричинило загострення екологічної ситуації в межах її території. Тому в числі головних умов переходу країни до ЗР є оптимізація використання і мобілізація ресурсів, які має країна в своєму розпорядженні, організація еквівалентного обміну ресурсами на міжнародному рівні, залучення для потреб власного розвитку ресурсів, що в даний час знаходяться поза межами України.

12. Одним із головних принципів реалізації стратегії переходу України до ЗР є багаторівневність – розроблення її як єдиної системи взаємопов'язаних та одночасних дій і заходів на загальнодержавному, регіональному та локальному рівнях.

13. Розпочати практичний перехід до ЗР Україна зможе за умови забезпечення стабілізації загальної макроекономічної ситуації та досягнення достатнього рівня конкурентоспроможності національної економіки у світовому економічному просторі. Даний висновок не слід розглядати як данину економікоцентричним підходам до розвитку, які нехтують іншими його аспектами. Це, скоріше, є визнанням досить жорстких реалій сьогодення, за яких більш розвинута економіка країни є фактором, котрий надає переваг в забезпеченні відносно сприятливішої екологічної ситуації в межах її території. Це перешкоджає переходу до ЗР суспільства на глобальному рівні. Однак, слід визнати пріоритетність економічних аспектів переходу нашої країни до збалансованого розвитку.

14. Однією із умов переходу України до ЗР є докорінна структурна перебудова національної економіки, здійснення у ній принципів інноваційних та галузевих змін. Сучасна глобальна конкуренція на світових ринках товарів і послуг ускладнює завдання розвитку конкурентоспроможного на внутрішньому та зовнішньому ринках виробництва, особливо у найбільш сучасних та високотехнологічних його галузях. Виходячи з цього, в Україні мають бути реально оцінені шанси розвитку нових високотехнологічних виробництв, визначений перелік пріоритетних вузьких, або навіть надвузьких напрямків

спеціалізації виробництва, які доцільно розвивати випереджаючими темпами, сприяти їх розвитку всіма засобами, котрі є у розпорядженні держави та які не будуть суперечити нормам діючих міжнародних угод, учасницею яких є, або збирається стати наша країна. Доцільно при цьому використати досвід інших країн. Йдеться про необхідність досягнення провідних конкурентних позицій України на основі переходу від галузевої до внутрішньогалузевої спеціалізації її виробництва на міжнародному рівні. На державному рівні має підтримуватися і функціонування галузей, що мають стратегічне значення для національної економіки. Окрім того, мають бути забезпечені особливо виваженні підходи до реструктуризації підприємств даних галузей, в т.ч. - щодо зміни форм власності на них, принципів та умов їх приватизації. У державі має бути стимульований і розвиток найбільш передових наукоємних виробництв - так званих “полюсів зростання” в певних галузях чи регіонах (шляхом державних інвестицій, надання даним підприємствам “податкових канікул” та пільг щодо користування певними видами ресурсів.).

15. Внутрішньогалузева спеціалізація України потребує досягнення більш тісного рівня її загальної інтеграції в світову економіку, налагодження виробничих коопераційних зв'язків українських підприємств з іноземними партнерами, їх спільної участі у виконанні міжнародних проектів. В якості перспективних напрямків, на які слід звернути особливу увагу, слід, зокрема, вказати на можливості участі України в реалізації міжнародних аерокосмічних проектів.

16. Структурна перебудова національної економіки повинна базуватися на оптимізації використання існуючого в країні природно-ресурсного, соціально-економічного, культурно-історичного потенціалів, оптимізації напрямків і масштабів природокористування в межах країни та в її окремих регіонах. При виборі пріоритетних напрямків природокористування в окремих регіонах перевага повинна надаватись тим із них, що забезпечують найбільш збалансований результат використання ресурсів, котрий виявляється у оптимальному співвідношенні досягнутих економічних і соціальних результатів при мінімально можливому рівні збитків, завданих природі. При цьому першочергового розвитку заслуговують найменш екологічношкідливі нересурсоємні галузі, зокрема розвиток туризму, використання можливостей рекреаційного потенціалу країни, реалізація і отримання економічних дивідендів від збереження і використання культурно-історичного потенціалу країни.

17. В числі основних напрямків досягнення ЗР України, - вдосконалення територіальної організації суспільства та його взаємодії з природою. На основі досягнення збалансованого і узгодженого розвитку окремих регіонів України потрібно усунути існуючі диспропорції в рівнях соціально-економічного розвитку території країни загалом, забезпечити її комплексний інтегральний розвиток.

18. Серед основних проблем розвитку регіонів України, які потрібно вирішити для переходу країни до ЗР слід назвати:

- забезпечення узгодженого соціально-економічного розвитку регіонів та узгодженого міжрегіонального використання і обміну природними

ресурсами країни як основи оптимізації територіальної організації суспільства та його взаємодії з природою в межах території України;

- вирівнювання загального рівня соціально-економічного розвитку регіонів, яке має здійснюватись на основі врахування природних, природно-ресурсних, історичних особливостей кожного з них;
- стабілізацію і поліпшення екологічної ситуації в найбільш проблемних регіонах. Йдеться, зокрема, про необхідність реструктуризації промисловості в Донбасі і Промисловому Придніпров'ї - регіонах з найбільшим рівнем антропогенного навантаження на територію. Для цього необхідно забезпечити, щоб структура територіального розподілу капіталовкладень в економіку корелювала з структурою територіального розподілу рівнів антропогенного навантаження в державі, оскільки регіони з його найбільшими значеннями першочергово потребують реструктуризації, галузевих змін і технологічного переоснащення виробництва;
- забезпечення належного рівня екологічної безпеки в регіонах як основи її забезпечення в країні загалом;
- вирівнювання показників інвестиційної привабливості окремих регіонів, пріоритетне спрямування інвестицій в інноваційні проекти. Створення умов для залучення іноземних інвестицій потребує забезпечення стабільного нормативно-правового поля та загальної економічної і політичної стабільності у державі. Залучення іноземних інвестицій в Україну також вимагає особливо виважених підходів до регулювання порядку користування найголовнішим стратегічним природним багатством України - її земельними ресурсами;
- надання регіонам більших повноважень у сфері розробки і реалізації програм соціально-економічного розвитку при одночасному додержанні принципу узгодження розвитку регіонів як елементів реалізації стратегії збалансованого розвитку країни в цілому. Виконання зазначеного завдання потребує вдосконалення багатьох аспектів взаємовідносин центра і регіонів, зокрема, - податкових, бюджетних тощо;
- розширення прав регіонів щодо здійснення самостійної зовнішньоекономічної діяльності;
- розвиток співробітництва прикордонних регіонів з регіонами країн - сусідів, реалізацію спільних економічних, природоохоронних, соціальних проектів, вирішення існуючих проблем, які заважають розвитку прикордонних регіонів України та повномасштабній реалізації загальнонаціональних інтересів в їх межах;
- створення і забезпечення ефективної діяльності системи моніторингу процесів економічного, соціального та екологічного розвитку регіонів та країни в цілому.

19. Особливої уваги заслуговує питання щодо механізму реалізації стратегії збалансованого розвитку України. Його слід розглядати виходячи,

перш за все, з особливостей ситуації, в якій знаходиться країна як частина світової спільноти. Саме недостатнє врахування та ігнорування фактору залежності процесів розвитку на рівні України у всіх їх аспектах від розвитку цих же процесів на глобальному рівні значною мірою зменшує ступінь ймовірності їх реалізації. Оскільки в нинішньому стані Україна не належить до числа країн - економічних чи політичних лідерів, не має значних розмірів території (за світовими масштабами) і надпотужного і збалансованого природно-ресурсного потенціалу, то ступінь її залежності від впливу зовнішніх чинників є дуже високим. Однак, цей фактор не знаходить належного врахування при розробці перспективних програм розвитку країни та при розробці стратегії і тактики їх практичного впровадження. Це зумовлює необхідність зміни підходів до їх розробки та політики реалізації. Вищезазначене є особливо актуальним для розробки концепції, стратегії та політики ЗР України.

20. Модель реалізації стратегії забезпечення збалансованого розвитку країни повинна включати чотири взаємопов'язані блоки заходів. Два з них належать до наддержавного рівня, а два - до внутрішньодержавного. На кожному з цих рівнів повинно діяти два блоки механізмів забезпечення реалізації стратегії ЗР країни. Один блок - адаптивного характеру, дія якого має бути спрямована на мінімізацію негативних зовнішніх факторів, що діють на наддержавному та внутрішньодержавному рівні, інший блок - активного, конструктивного характеру, спрямований на реалізацію заходів, котрі забезпечать створення нових ресурсів і умов забезпечення збалансованого розвитку країни, посилення її конкурентних позицій на міжнародній арені, зростання економічного потенціалу, соціального розвитку, поліпшення екологічної ситуації в межах її території.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії:

1. Voloshin V., Lisovsky S., Gukalova I., Reshetnik V. Ecological-economic Problems of Land Use in the Ukraine // Land-Use Changes and their environmental Impact in rural Areas in Europe. Man and Biosphere series, volume 24. – Paris – London: UNESCO, 1999. - P. 221- 234. (Особистий внесок автора: виявлено і проаналізовано основні еколого-економічні проблеми розвитку економіки України та особливості антропогенного впливу на довкілля, в тому числі: на земельні та водні ресурси, на стан повітряного басейну країни, 1,6 друк. арк.).
2. Руденко Л.Г., Лісовський С.А. Природно-ресурсний потенціал економічного зростання в Україні // Україна і світове господарство: взаємодія на межі тисячоліть. – К.: Либідь, 2002. – С. 57-74. (Особистий внесок автора: здійснено порівняння рівнів забезпеченості населення та території регіонів України окремими компонентами ресурсів навколишнього природного середовища з середнім по країні та аналогічні

порівняння рівнів забезпеченості України з окремими країнами світу, Європою, світом загалом, 0,6 друк. арк.).

Брошури:

1. Лісовський С.А. Динаміка еколого-економічних параметрів економіки України в період її реформування. - Житомир, 1997. – 40 с.
2. Лісовський С.А. Еколого-економічні проблеми періоду трансформації економіки України та можливі шляхи їх подолання // Житомир: Соляріс, 1998. - 24 с.

Статті у наукових публікаціях:

1. Voloshin V., Lisovsky S., Terlo V., Telitsky S., Gavrilenko V., Dubin V. Land use structure in the Ukrainian Territory // Comparisons of Landscape Pattern Dynamics in European Rural Areas. – Paris: MAB UNESCO, 1992. - P. 30-33. (Особистий внесок автора: здійснено порівняння структури земельного фонду та його розподілу за окремими категоріями земель у розрізі природно-господарських регіонів України, 0,2 друк. арк.).
2. Тьорло В.О., Лісовський С.А. Україна. Сільськогосподарські угіддя та розораність земель. Карта // Україна. Природне середовище і людина. Серія карт. – К.: АН України, Інститут географії, Головне управління геодезії, картографії та кадастру при Кабінеті Міністрів України, Міністерство охорони навколишнього природного середовища України, 1993. - С. 23. (Особистий внесок автора: визначено частку техногеннозмінених земель в Україні загалом, АР Крим та адміністративних областях країни, 0,2 друк. арк.).
3. Voloshyn V.V., Gukalova I.V., Lisovsky S.A., Mischenko N.V. Ecological-economic features of agricultural land use in the Donetsko-Prydniprovsky region of the Ukraine // Analysis of Landscape Dynamics – Driving Factors Related to Different Scales. - Leipzig : Deutsches MAB Nationalkomitee, 1994. – P. 98-110. (Особистий внесок автора: досліджено особливості впливу промисловості на розвиток процесу землекористування в Донецько-Придніпровському регіоні України, 0,25 друк. арк.).
4. Voloshyn V., Gukalova I., Lisovsky S. Socio-ecological presuppositions of establishment of system monitoring Donetsko-Prydniprovsky region of Ukraine // Environmental Systems Monitoring: Basic Problems. – Kyiv: UNESCO ROSTE, 1995. – P. 226-237. (Особистий внесок автора: опрацьовані передумови організації системного моніторингу впливу промисловості на стан навколишнього природного середовища в Донецько-Придніпровському регіоні, 0,25 друк. арк.).
5. Байтала В.Д., Тьорло В.О., Лісовський С.А. Дослідження проблем землекористування України // Український географічний журнал. - 1996. - №2. – С. 54-57. (Особистий внесок автора: проаналізовано досвід дослідження проблем, пов'язаних з впливом промисловості на землекористування в Україні, 0,1 друк. арк.).

6. Лісовська О.Л., Лісовський С.А. Деякі еколого-економічні особливості України в контексті проблем глобального переходу до моделі сталого розвитку // Екологічне виховання учнів і студентів засобами мови та літератури. – Житомир, 1998. – С.16-32. (Особистий внесок автора: опрацьовані екологічні аспекти впливу економіки на навколишнє природне середовище, досліджені передумови переходу окремих країн та їх груп до моделі сталого розвитку, в т. ч. – передумови переходу до сталого розвитку України, 0,8 друк. арк.).
7. Лісовський С.А. Економіко-географічні і екологічні підходи до визначення передумов переходу до сталого розвитку // Український географічний журнал. - 2000. - №1. – С. 30-35.
8. Лісовський С.А. Економіко-географічні аспекти дослідження екологічної безпеки України в умовах глобалізації // Україна та глобальні процеси: географічний вимір: Зб. наук. пр. – Київ – Луцьк: ВДУ “Вежа”. - 2000. – Т. 1. – С. 191-194.
9. Руденко Л.Г., Лісовський С.А. Природно-ресурсний потенціал економічного зростання // Вісник Національної Академії Наук України. - 2001. - №4. – С. 20-32. (Особистий внесок автора: здійснено порівняння рівнів забезпеченості населення та території регіонів України окремими компонентами ресурсів навколишнього природного середовища з середнім по країні та аналогічного порівняння України з окремими країнами світу, Європою, світом загалом, 0,6 друк. арк.).
10. Волошин В.В., Байтала В.Д., Григорович М.В., Гукалова І.В., Дубін В.Г., Лісовський С.А. Дослідження проблем навколишнього середовища і розвитку України кінця ХХІ століття // Український географічний журнал. - 2001. - №3. - С. 98-109. (Особистий внесок автора: проаналізовані основні еколого-економічні проблеми розвитку національної економіки, зокрема, - промисловості та особливості антропогенного впливу на навколишнє природне середовище України, 0,3 друк. арк.)
11. Лісовський С.А. Проблеми європейської інтеграції України в контексті забезпечення її сталого розвитку // Соціально-економічні дослідження в перехідний період. – Львів –Луцьк: ВДУ “Вежа”. - 2001. - Вип. ХХІХ, т. 2. – С. 392-397.
12. Лісовський С.А. Типізація регіонів України за економіко-географічними характеристиками стану екологічної безпеки // Український географічний журнал. - 2001. - №4. - С.11-17.
13. Лісовський С.А., Гукалова І.В. та інші виконавці розділу. Екологічна безпека (розділ) // Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2000 році. – К.: Міністерство екології та природних ресурсів України, 2001. - С. 104-116. (Особистий внесок автора: досліджені окремі територіальні особливості стану екологічної безпеки в Україні у 2000 році, 0,3 друк. арк.).
14. Лісовський С.А. Екологічні аспекти міжнародної інтеграції України // Актуальні проблеми міжнародних відносин: Зб. наук. пр. - К.: Київський

- національний університет імені Тараса Шевченка Інститут міжнародних відносин. - 2001. - Вип. 30, ч. I. - С. 75-80.
15. Лісовський С.А. Українська складова природно-ресурсного потенціалу Європи в контексті забезпечення сталого розвитку // Геоінформаційне картографування сьогодні: Наук. зб. – К.: Академперіодика. - 2002. – С. 69-71.
 16. Лісовський С.А. Проблеми сталого розвитку. До десятиріччя самміту “Планета Земля” // Український географічний журнал. - 2002. - №3. – С. 3-10.
 17. Лісовський С.А. Економіко-географічні дослідження регіональних проблем екологічної безпеки України // Регіональні екологічні проблеми: Зб. наук. пр. – К.: ВГЛ “Обрії”. - 2002. – С. 80-82.
 18. Лісовський С.А., Гукалова І.В., Касьянова Н.О., Шипович В.Є. Дослідження стану екологічної безпеки України // Географія і сучасність. – К.: Вид-во Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова. - 2002. – Вип. 7. – С.167-176. (Особистий внесок автора: досліджені окремі територіальні особливості стану екологічної безпеки в Україні, 0,25 друк. арк.).
 19. Лісовський С.А. Екологічні і соціально-економічні особливості розвитку міста Києва на фоні інших столичних міст Європи і світу // Географія і сучасність. – К.: Вид-во Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова. - 2002. - Вип. 8. – С. 228-238.
 20. Лісовський С.А. Інтеграція України до світової економіки як фактор сталого розвитку // Український географічний журнал. - 2003. - №2. – С. 26-32 .
 21. Лісовський С.А. Суспільно-географічний аналіз проблем сталого розвитку // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Сер.: Географія. – Тернопіль. - 2003. - №1. – С.52-59.
 22. Лісовський С.А. Зовнішньоекономічна інтеграція як фактор сталого розвитку України // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Сер.: Географія. – Вінниця. - 2003. – Вип. 5. – С.111-118.
 23. Лісовський С.А. Аналіз проблем забезпечення практичного переходу до моделі сталого розвитку // Економічна та соціальна географія: Наук. Зб. – К.: КНУ. - 2002. – Вип. 53. - С. 28-36.
 24. Руденко Л.Г., Палієнко В.П., Шевченко Л.М., Байтала В.Д., Барщевський М.Є., Гукалова І.В., Горленко І.О., Дубін В.Г., Козаченко Т.І., Лісовський С.А., Матвіїшина Ж.М., Нагірний В.М., Панібрацька О.В., Передерій В.І., Яснюк Т.Є. Конструктивно-географічні напрями регіонального природокористування у зв’язку з розвитком мінерально-сировинної бази України (концептуальний аспект) // Український географічний журнал. - 2003. - №4. – С. 11-18. (Особистий внесок автора: викладені окремі економіко-географічні аспекти впливу розвитку гірничодобувної промисловості на процес землекористування в регіоні, 0, 05 друк. арк.).

25. Лісовський С.А. Дослідження відмінностей регіонів України за економіко-географічними характеристиками стану екологічної безпеки // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Сер.: Географія. – Тернопіль. - 2003. - №2. – С. 150-156.
26. Лісовський С.А. Економіко-географічні дослідження регіональних особливостей збалансованості розвитку України // Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова. Сер.: 4. Географія і сучасність. - К.: Вид-во Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. - 2003. - Вип. 1 (10). – С. 304-316.
27. Лісовський С.А. Економіко-географічні підходи до визначення суті поняття “збалансований розвиток” // Економічна та соціальна географія. – К.: Київський Національний університет імені Тараса Шевченка. - 2003. – Вип. 54. - С. 39-47.
28. Лисовский С.А. Приоритетные географические аспекты исследования глобальных и региональных проблем устойчивого развития // География и природные ресурсы. - 2004. - №2 . – С. 135-140.

Матеріали наукових конференцій:

1. Voloshin V.V., Lisovsky S.A., Mischenko N.V. Economic-geographical investigations of industry and settlement system impact on land use processes in Ukraine // Матеріали конф. “Урбанізація як фактор змін біогеоценотичного покриву” (Львів – Яремча, 1994 р.). – Львів: Академічний експрес, 1994. – С. 68-69. (Особистий внесок автора: досліджено вплив промисловості на процеси землекористування в Україні, 0,1 друк. арк.).
2. Лісовський С.А., Лісовська О.Л. Роль туризму в підвищенні рівня еколого-економічної безпеки України в умовах ринкової трансформації // Матеріали Міжнародної наук.-практ. конф. “Туризм на порозі ХХІ століття освіта, культура, екологія” (Київ, 1999 р.). – К.: Вид-во КІТЕП. - 1999. – С. 188-189. (Особистий внесок автора: досліджена роль туризму в підвищенні рівня екологічної безпеки України в умовах ринкової трансформації, 0,1 друк. арк.).
3. Лісовський С.А. Економіко-географічні проблеми та перспективи досягнення сталого розвитку України // Матеріали Міжнародної наук.-практ. конф. “Проблеми природокористування, сталого розвитку та техногенної безпеки” (Дніпропетровськ, 2001 р.) – Дніпропетровськ. - 2001. - С.15-17.
4. Лісовський С.А. Економіко-географічні дослідження проблем сталого розвитку // Тези доповідей II Міжнар. наук.-практ. конф. “Географічна наука і освіта в Україні” (Київ, 2003 р.).- К.: ВГЛ “Обрії”. - 2003. – С. 74-75.
5. Лисовский С.А. Экономико-географические исследования проблем устойчивого развития // Сборник трудов Международной науч.-практ. конф. “Страны и регионы на пути к сбалансированному развитию” (Киев – Капитановка, 2003 г.). – К.: Академперіодика. - 2003. – С. 94-97.

АНОТАЦІЇ

Лісовський С.А. Економіко-географічні засади збалансованого розвитку України.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора географічних наук за спеціальністю 11.00.02 – економічна та соціальна географія. – Інститут географії НАН України, Київ, 2004.

В дисертації опрацьовано теоретико-методологічні засади збалансованого розвитку (ЗР) регіонів різних ієрархічних рівнів, розроблено методіку багаторівневих економіко-географічного досліджень питань ЗР окремої країни в умовах глобалізації. Розроблено систему показників, які характеризують економіко-географічні аспекти екологічної безпеки, проведено порівняльний аналіз регіонів України за станом екологічної безпеки. Вивчено зовнішні і внутрішні фактори, що визначають передумови ЗР України та її регіонів, розроблено систему індикаторів та інтегральний економіко-географічний показник збалансованості розвитку. Досліджено рівні збалансованості розвитку країн і територій світу та України, збалансованість розвитку регіонів України. Розроблено рекомендації щодо переходу України до ЗР.

Ключові слова: Збалансований розвиток; комплексний економічний, екологічний і соціальний розвиток, життєдіяльність суспільства в природі; стале природокористування; глобалізація, міжнародна інтеграція, регіоналізація; екологічна безпека; система регіональних рівнів забезпечення збалансованого розвитку.

Лисовский С.А. Экономико-географические основы сбалансированного развития Украины.

Диссертация на соискание ученой степени доктора географических наук по специальности 11.00.02 – экономическая и социальная география. – Институт географии НАН Украины, Киев, 2004.

В диссертационном исследовании обобщены современные теоретико-методологические разработки по проблематике сбалансированного развития. На основании этого разработаны теоретико-методические основы изучения территориальных аспектов сбалансированного развития на разных уровнях, разработана методика многоуровневого экономико-географического изучения проблем перехода к устойчивому развитию отдельной страны в условиях глобализации. Обоснован авторский подход к пониманию сущности сбалансированного развития и авторское определение данного термина. Предложен интегральный экономико-географический показатель сбалансированности развития.

Исследованы внешние факторы обеспечения сбалансированного развития Украины в условиях интеграции страны в систему мирового хозяйства. Рассмотрено влияние глобализации на возможности достижения

сбалансированного развития на планете. Проанализирована связь трансформационных процессов в национальной экономике и проблем обеспечения сбалансированного развития Украины. Рассмотрены факторы, определяющие внутренние проблемы сбалансированного развития Украины, проанализировано значение региональных аспектов сбалансированного развития страны. Исследованы внутренние экономические, экологические и социальные проблемы, которые определяют предпосылки и возможности сбалансированного развития Украины и ее регионов.

Разработана система индикаторов и интегральный показатель, которые характеризуют экономико-географические аспекты состояния экологической безопасности, как важной составляющей перехода к устойчивому развитию, в пределах отдельных регионов Украины. Произведен сравнительный анализ регионов Украины в соответствии с экономико-географическими характеристиками состояния экологической безопасности в пределах их территорий. Разработаны рекомендации по повышению уровня экологической безопасности в Украине и ее регионах. Исследованы современные уровни сбалансированности развития стран и территорий мира и Украины как составляющей мирового сообщества. Произведен экономико-географический анализ экономических, социальных и экологических параметров Украины и ее регионов с позиций обеспечения сбалансированного развития. Определены ресурсы обеспечения сбалансированного развития Украины.

Исследованы региональные отличия уровней сбалансированности развития в пределах территории Украины. Разработаны рекомендации по обеспечению перехода страны к сбалансированному развитию. Сформулированы выводы относительно обеспечения эффективности механизма реализации стратегии сбалансированного развития Украины.

Ключевые слова: Сбалансированное развитие; комплексное экономическое, экологическое и социальное развитие; жизнедеятельность общества в природе; устойчивое природопользование; глобализация, международная интеграция, регионализация; экологическая безопасность; система региональных уровней обеспечения сбалансированного развития.

Lisovsky S.A. Economical-and-Geographical Foundations of Sustainable Development of Ukraine.

Dissertation for competition for awarding the scientific degree of Geography Doctor in specialty of 11.00.02 - Economic-and-Social Geography. – Institute of Geography National Ukrainian Academy of Sciences, Kyiv, 2004.

In the dissertation, the theoretical-and-methodical foundations of study of the territorial aspects of sustainable development (SD) at different levels have been developed; a method of economic-and-geographical study on issues of a separate country's transition towards SD under the conditions of globalization has been also developed. A system of indicators which characterize economical-and-geographical aspects of the state of environmental safety within separate regions of Ukraine as an important component for the country's and its regions' transition towards SD has been

developed. A comparative analysis of Ukraine's regions have been completed in accordance with the economical-and-geographical characteristics of the state of environmental safety within their territory. The external and internal factors, which determine preconditions for the SD of Ukraine and its regions have been investigated. A system of indicators and an integral economical-and-geographical indicator of balance in development have been proposed. The levels of balance in development of world's countries and territories and of Ukraine, some regional distinctions in the levels of balance in development within Ukraine's territory have been investigated. Recommendations for ensuring the country's transition towards the sustainable development have been developed.

Key words: sustainable development; integrated economic, environmental and social development; society's vital functions within nature; sustainable use of natural resources; globalization, international integration, regionalization; environmental safety; system of regional levels for ensuring sustainable development.